

Dariusz Rozmus*

Olkuska synagoga – wyniki wstępnych badań archeologicznych przeprowadzonych w 2017 roku

Abstract

Rozmus D. 2019. Olkusz synagogue – results of the 2017 preliminary archaeological excavations. *Raport 14*, 111-120

The article presents the results of preliminary archaeological excavations of the remains of the Olkusz Synagogue. The excavations revealed a fragment of the building constructed in the 19th and early 20th century.

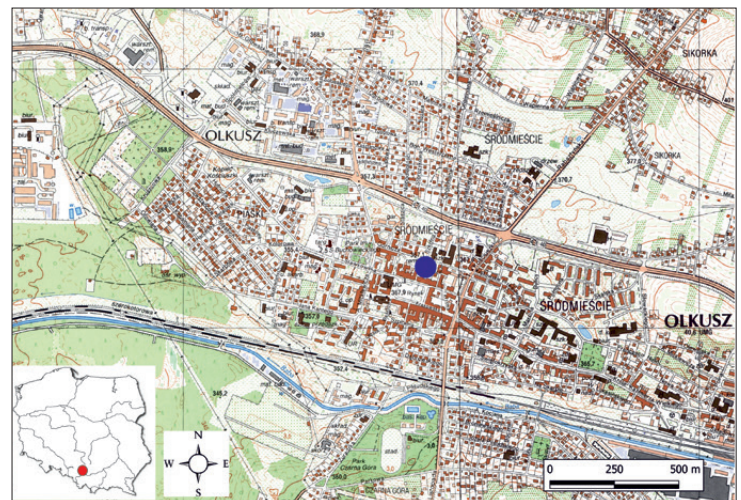
Keywords: Olkusz, medieval defensive walls, remains of a synagogue from the 19th and early 20th century

■ UWAGI WSTĘPNE

W 2017 roku przeprowadzono sondażowe badania w rejonie północnego przebiegu murów miejskich w Olkuszu. Jednocześnie badano miejsce usytuowania nieistniejącej obecnie olkuskiej synagogi, która związana była z fragmentem murów obronnych. Badania zostały przeprowadzone w celu rozpoznania możliwości utworzenia w tym miejscu rezerwatu historyczno-archeologicznego, eksponującego fragment zachowanych murów miejskich oraz relikty bóżnicy (Rozmus 2018, 119-128).

Warto zaznaczyć, że w tym miejscu na terenie Olkusza mamy do czynienia, biorąc pod uwagę typowe realia prac archeologicznych, z sytuacją dość wyjątkową. Mury obronne wznoszą się co prawda w niektórych partiach na wysokość 2 m ponad poziom przebiegu obecnej ul. Górniczej, ale jednocześnie znajdują się one pod ziemią. Uchwycone poziomy niwelacyjne ul. Górniczej, dla potrzeb badań archeologicznych i inwentaryzacji relikwów architektonicznych, to obecnie 367,4 m n.p.m. oraz 367,5 m n.p.m. (Ryc. 14).

Zapewne pod koniec XIX w. pozostałości murów obronnych zostały przysypane. Wysunięty i widoczny jest tylko fragment czoła baszty (odsłoniętego podczas nadzoru archeologicznego w 2004 r.) i to tylko z tego powodu, że element ten został nadbudowany na

Ryc. 1. Olkusz, woj. małopolskie. Lokalizacja miejsca badań

Fig. 1. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. Location of the excavation site.

oryginalnych murach. *De facto* widzimy rekonstrukcję, a nie oryginalny mur. Niezabudowany plac jest w istocie ziemną platformą, usypaną na relikwach synagogi i nie w pełni rozebranych w XIX w. murach obronnych, oskarpowaną w kierunku północnym do ul. Górniczej (Ryc. 2, 3, 7, 14).

Olkusz, miasto o średniowiecznych korzeniach, leży na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej ok. 30 km na

* Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu, e-mail: rozmusd@poczta.onet.pl

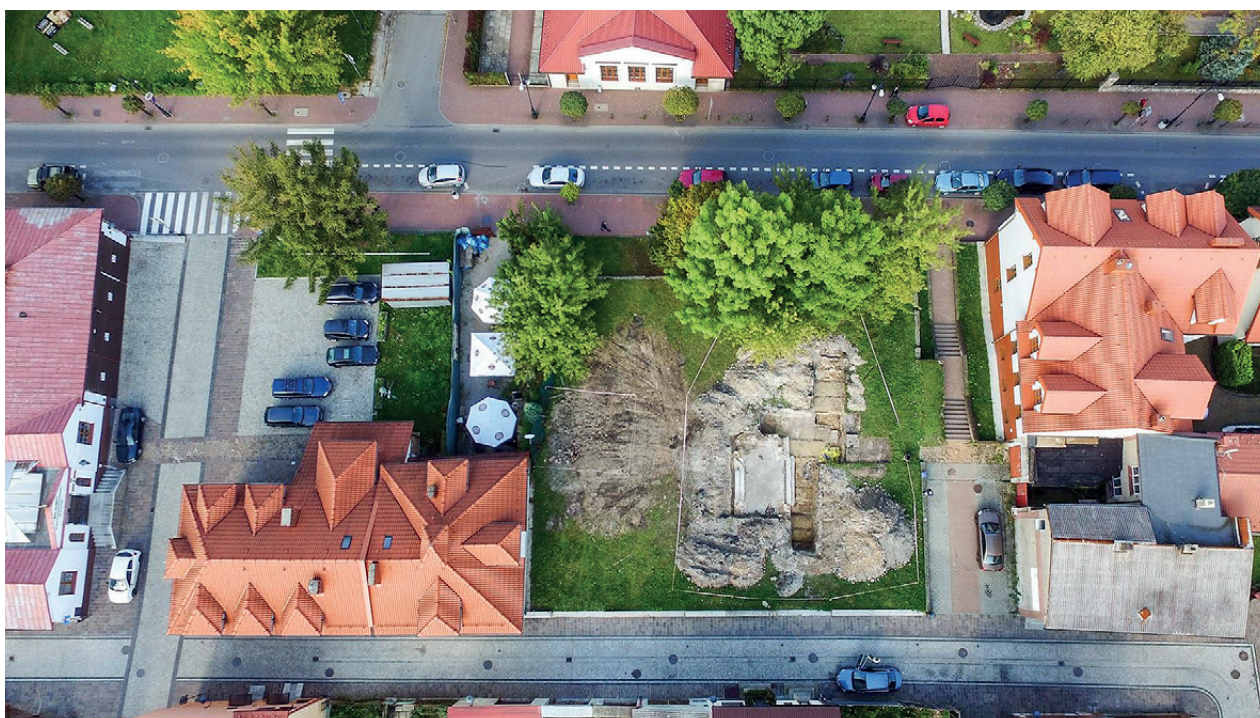

Ryc. 2. Olkusz, woj. małopolskie. Widok na plac pomiędzy ul. Górniczą i ul. Bóźniczą. Na zdjęciu widoczne jest na lewo czoło baszty (żydowskiej). Zgodnie z panującą w Olkuszu manierą mury obronne obłożone są czerwonym piaskowcem (widoczny na zdjęciu). Wykonano je w technice *opus emplectum*. Na pierwszym planie resztki dwudziestowiecznego ogrodzenia placu zabaw (fot. D. Rozmus)

Fig. 2. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. View of the square between Górnicza and Bóźnicza Streets. The front of the (Jewish) tower can be seen on the left. In accordance with Olkusz's prevalent style, the defensive walls are covered with red sandstone (visible in the photograph). They were constructed using the *opus emplectum* technique. In the foreground, remains of 20th-century playground fencing (photo by D. Rozmus)

zachód od Krakowa, niemal w połowie drogi pomiędzy Krakowem a Katowicami. Olkusz (Ryc. 1), podobnie jak cały region znajdujący się na pograniczu Górnego Śląska i Małopolski, swoje znaczenie zawdzięcza rozwojowi górnictwa kruszcowego rud ołowiu z domieszką srebra (Rozmus 2014). Znaczenie ekonomiczne tego regionu przyciągało w minionych wiekach także społeczność żydowską, która najliczniej osiedlała się właśnie w Olkuszu, Chrzanowie i Będzinie.

Badania archeologiczne nowożytnych synagog należą w Polsce do rzadkości. Co więcej większość z nich przypadła na ostatnie lata i wyniki tych prac zwykle nie są jeszcze opublikowane. Dotychczas sondazowe badania archeologiczne przeprowadzono między innymi w Cieszynie (przełom 2016 i 2017 roku), w Kaliszu na Rozmaruku przy ul. Targowej (2014 r., por. Ziąbka, Wyczółkowski, Kędzierski 2014, 213-236), we Wrocławiu przy ul. Łąkowej (2017 r.) oraz w Skoczowie

Ryc. 3. Olkusz, woj. małopolskie. Obszar badań wykopaliskowych. Widoczne główne wejście do synagogi, przedsionek, fragment zachodniej części głównej sali bożnicy, mur zachodniej ściany baszty oraz fragment czoła baszty. Na północy biegnie ul. Górnicza na południu ul Bóźnicza (fot. F. Rozmus)

Fig. 3. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. Excavation site. The photograph shows the main entrance to the synagogue, the vestibule, part of the western section of the temple main hall, the western wall of the tower and a fragment of the tower front. There is Górnicza Street to the north and Bóźnicza Street to the south (photo by F. Rozmus)

Ryc. 4. Olkusz, woj. małopolskie. Archiwalne zdjęcie synagogi. Wykonano je od północy z poziomu obecnej ul. Górniczej. Od strony północnej widać schody na umieszczony ponad przedsionkiem, na emporze „babiniec”, od strony zachodniej widać główne wejście. (<https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/o/321-olkusz/112-synagogi-domy-modlitwy-i-inne/87485-synagoga-w-olkuszu> dostęp: 6.09.2019 r.)

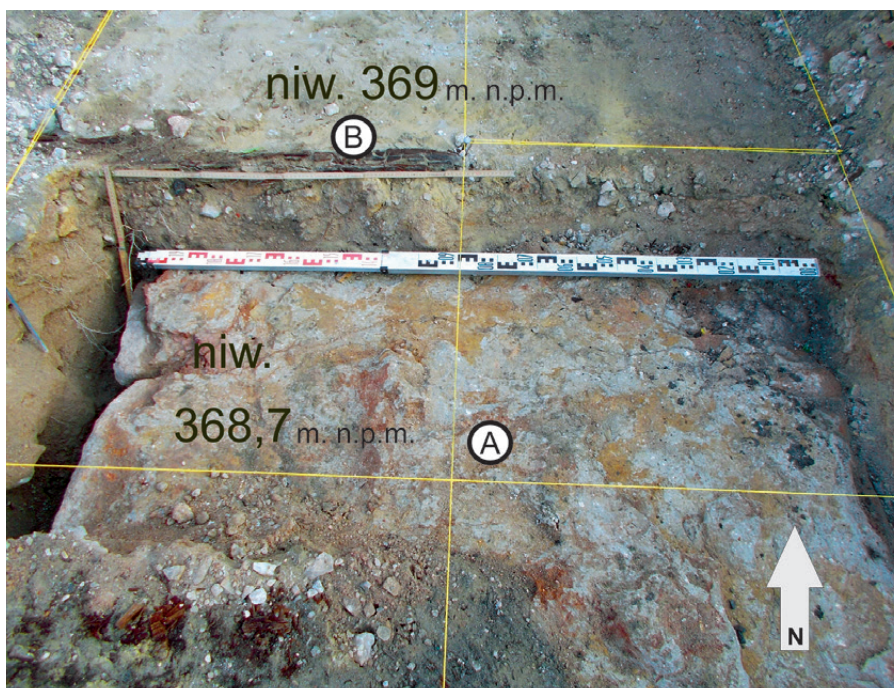
Fig. 4. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. Archival photograph of the synagogue. It was taken from the north, from the level of the present Górnicza Street. From the north, stairs can be seen that led to the women's section, situated over a vestibule, in a gallery or matroneum; from the west, the main entrance can also be seen. (source: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/o/321-olkusz/112-synagogi-domy-modlitwy-i-inne/87485-synagoga-w-olkuszu>; access: 6/09/2019)

przy skwerze na Małym Rynku (2013 r.). Podczas badań archeologicznych odsłaniano zwykle rzut fundamentów (Skoczów, Kalisz) czy też tylko fragmenty ścian i posadzki (Cieszyn, Wrocław).

W 2004 roku badania archeologiczne przeprowadzono również na relikwach synagogi w Oświęcimiu. Znalaziono tam m.in. lichtarze, żyrandole i świeczniki, w tym świeczniki chanukowe, które stanowiły wyposażenie zniszczonej w 1939 roku Wielkiej Synagogi (Grupa 2006, 244-255). Z kolei badania archeologiczne Starej Synagogi w Krakowie związane były z jej najstarszymi, średniowiecznymi, fazami. W trakcie prac pozyskano materiał zabytkowy pomocny w studiach nad przeszłością osadnictwa żydowskiego w Polsce (Niemiec 2016, 15-48).

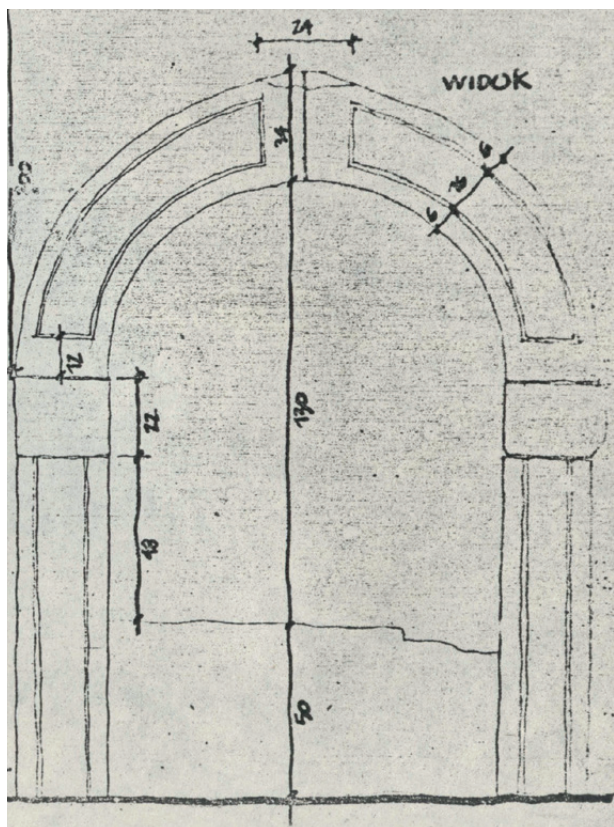
■ WYNIKI BADAŃ

Badania archeologiczne w 2017 roku w Olkuszu prowadzono przy zbiegu ulic Górniczej i Bóznicznej. Obecnie znajduje się w tym miejscu niezabudowany plac (Ryc. 2, 3, 7, 14). W pierwotnym zamyśle celem prac było określenie przebiegu i stanu zachowania murów obronnych oraz związanej z nimi baszty. Podczas eksploracji odkryto relikty dobrze zachowanego średniowiecznego muru obronnego oraz pozostałości głównego wejścia wraz z przedsionkiem do synagogi. W przypadku tej ostatniej eksplorowano tylko najmłodszą dziewiętnastowieczną i dwudziestowieczną fazę jej istnienia. Budynek bóżnicy znany tylko z nielicznych zachowanych do dzisiaj fotografii (Ryc. 4). Synagoga została zniszczona podczas II wojny światowej. Resztki ruin rozebrano w latach

Ryc. 5. Olkusz, woj. małopolskie. Fragment odsłoniętej zachodniej ściany baszty (A) o przebiegu północ-południe o szerokości 190 cm. Obecny poziom odsłoniętego muru znajduje się na głębokości 30 cm pod poziomem podłogi, ułożonej na podsypce z piasku o tej właśnie grubości i na drewnianych legarach. Na zdjęciu po prawej stronie widać resztkę zbutwiałego legara (B) (fot. D. Rozmus)

Fig. 5. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. Part of the unearthed western tower wall (A), running north-south, 190 cm wide. The current level of the unearthed wall is 30 cm below the floor level. The floor was laid on a sand levelling base of this exact thickness and on wooden joists. On the right, the remains of a rotten beam (B) (photo by: D. Rozmus)

Ryc. 6. Olkusz, woj. małopolskie. Portal wejściowy do niezachowanej synagogi. Fragment odręcznego rysunku autorstwa inżyniera S. Szlachtycza z 12 maja 1957 r. (Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie, PKZ Kraków neg. 2860/B)

Fig. 6. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. Entrance portal to the non-preserved synagogue. Fragment of a hand-made drawing by engineer S. Szlachtycz of 12 May 1957. (source: archives of the Voivodeship Heritage Preservation Officer in Cracow, State Studio for Conservation of Cultural Property in Cracow, ref. no. 2860/B)

50. XX wieku. Z prac inwentaryzacyjnych wykonanych w 1957 r. zachowało się kilka odręcznych rysunków znajdujących się w archiwach Pracowni Konserwacji Zabytków (?), Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie oraz w prywatnych zbiorach (Ryc. 6).

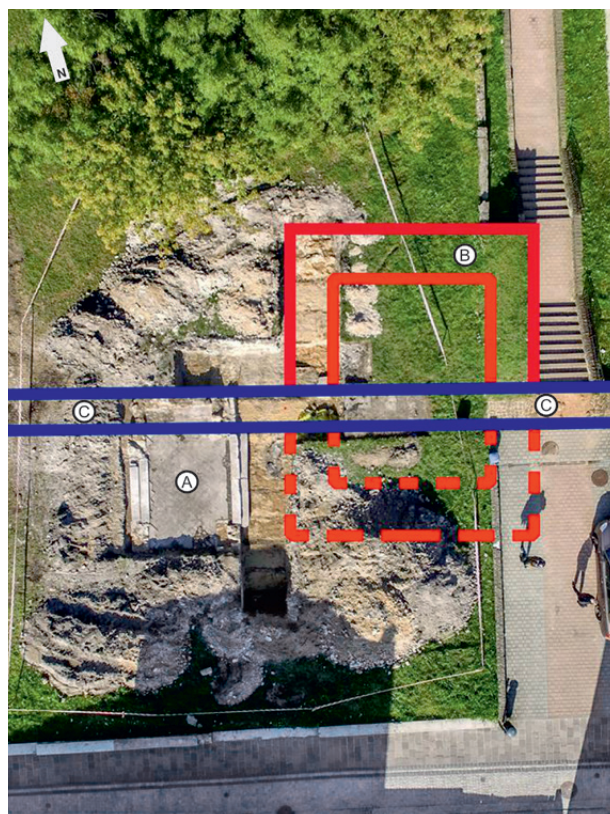
Podczas badań archeologicznych odsłonięto górny poziom murów obronnych wraz z murami baszty lub półbaszty (Ryc. 5, 7, 8, 14) zachowanych do wysokości ok. 2 m w stosunku do obecnego poziomu ul. Górniczej.

Istniejący w tym miejscu wcześniejszy poziom użytkowy, mur obronny oraz mur baszty o szerokości 180-190 cm wzniesiony w technice *opus emplectum*, licowany ciosami czerwonego piaskowca (tzw. zlepieniec parczewski, zwany inaczej zlepieniem żareckim od żaren), pokryto w XIX w. około 25-30 centymetrowym nasypem piasku, na którym położono drewniane legary pod główną salę synagogi (Ryc. 5, 12, 13, 14). Samo zwieńczenie muru północnego czoła baszty, krenelaż,

włączono w ścianę północną synagogi (Ryc. 4). W chwili obecnej mur obronny (baszta i mur) uchwycono na poziomach niwelacyjnych w przedziale 368,7-369,2 m n.p.m. Natomiast poziom ulicy Górniczej wynosi 367,5 m n.p.m. Warto te różnice wysokości odnotować, pamiętając wcześniejsze uwagi dotyczące szczególnej sytuacji związanej z usypanym *plato*. Należy podkreślić, że dzięki wieloletnim badaniom i nadzorom archeologicznym można obecnie dość dokładnie prześledzić układ murów obronnych w Olkuszu (Widawski 1973, 319-327; Mysza 1981, 281-291; Pierzak, Rozmus 1998, 162-166; Roś, Rozmus 2010, 7-13; Rozmus 2016, 26-33).

W XIX w. synagoga została rozbudowana w kierunku zachodnim (Ryc. 4). Wybudowano wejście od strony zachodniej (zapewne remontowane jeszcze w XX wieku).

Powstała w XVI wieku synagoga znajdowała się najprawdopodobniej w obrębie baszty (Kiryk, Kołodziejczyk (red.) 1978, 260-261). Ściana północna czoła baszty po rozbudowie w XIX w. stała się

Ryc. 7. Olkusz, woj. małopolskie. Roboczy i poglądowy schemat przebiegu murów obronnych (C), baszty (B) i usytuowania reliktów synagogi (A). Właściwe namiary i powiązanie odkrytych reliktów muru obronnego baszty i synagogi por. Ryc 14. (fot. i rys.: F. Rozmus, D. Rozmus)

Fig. 7. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. General draft outline of the course of the defensive walls (C), the tower (B), and the remains of the synagogue (A). For the actual bearings and connections between the unearthed relics of the defensive wall, the tower, and the synagogue – see Fig. 14. (photo and drawing by F. Rozmus, D. Rozmus)

Ryc. 8. Olkusz, woj. małopolskie. Czoło baszty żydowskiej i jednocześnie północna ściana synagogi. Widoczna struktura średniowiecznego muru (A). Ściana czoła baszty została razem z północną ścianą synagogi otynkowana. Resztki tynkowania (B) widoczne na zdjęciu (fot. D. Rozmus)

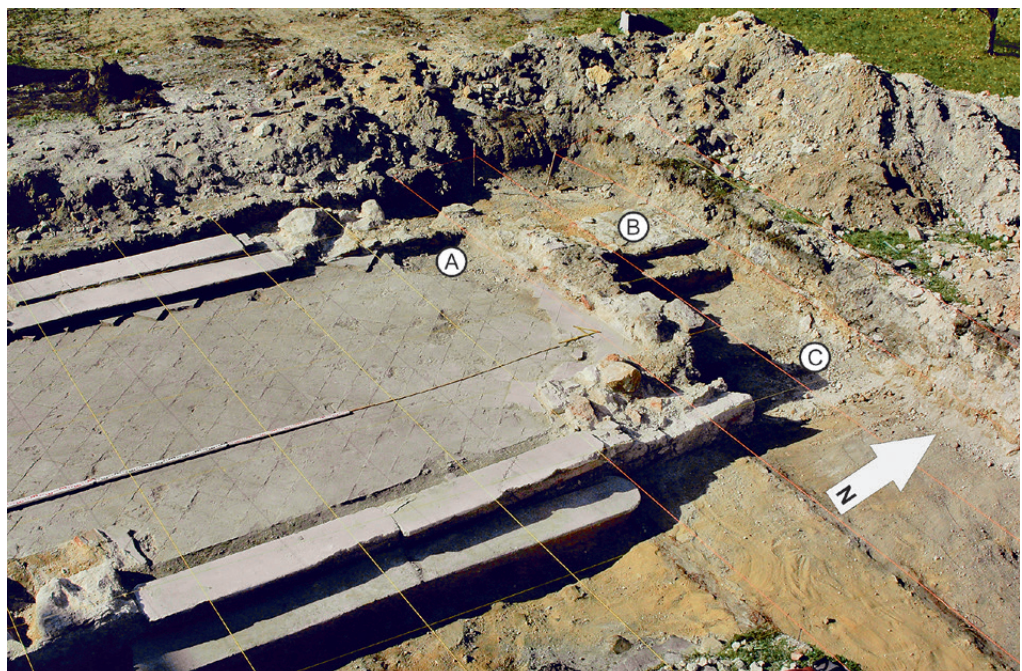
Fig. 8. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. Front of the Jewish tower and at the same time the northern wall of the synagogue. The structure of the medieval wall (A). The tower front was plastered together with the northern wall of the synagogue. Remains of the plaster (B) can be seen in the photograph (photo by D. Rozmus)

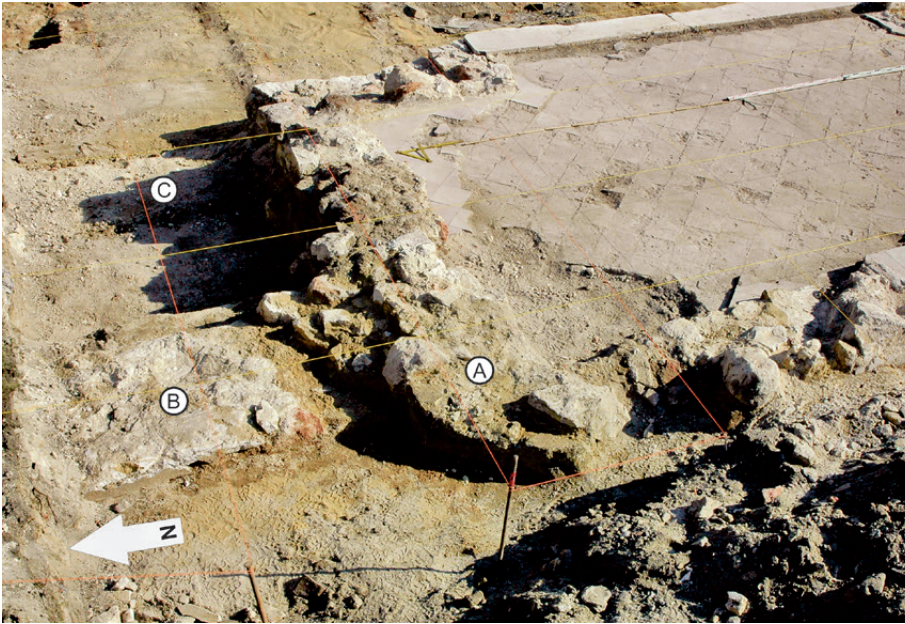
jednocześnie częścią północnej ściany synagogi. Całość otynkowano (Ryc. 4, 8). W ścianie północnej ponad resztkami krenelażu znajdowały się okna z witrażami. Od północy usytuowano dodatkową bramę (Ryc. 4) do umieszczonego na emporze, na piętrze, ponad głównym wejściem i przedsionkiem, pomieszczenia dla kobiet, tzw. babińca. Pierwotnie babińcem nazywano kruchty w kościołach, gdzie gromadziły się zebrzące kobiety. Był to też dziedziniec dla bab, czyli dla służby kobiecej we dworach (Brückner, Estreicher 1990, 63). Z czasem ta nazwa staje się prawie wyłącznie kojarzona z wydzieloną częścią żeńską w synagodze.

Ryc. 9. Olkusz, woj. małopolskie. Północno zachodnia część synagogi. Widoczny wyłożony płytkami przedsionek oraz narożnik północno-zachodni synagogi (A). Na zdjęciu widać negatyw zachodniej ściany głównej sali modlitewnej synagogi (C) oraz pozostałości ujmującej wejście zachodniej ściany (B) całego budynku (fot. D. Rozmus)

Fig. 9. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. North-western part of the synagogue. The tiled vestibule and the north-western corner of the synagogue (A). The figure shows a negative of the western wall of the main prayer hall (C) and the remains of the western wall of the building (B) with the entrance (photo by D. Rozmus)

Całość założenia architektonicznego XIX-wiecznej synagogi nie została odsłonięta, ale możemy z dużą pewnością sądzić, że był to budynek na planie kwadratu z głównym wejściem od strony zachodniej (Ryc. 9, 10, 14). Od strony południowej odsłonięto wąskie przejście z przedsionka w kierunku ul. Bóżniczej (Ryc. 11, 13, 14). Tam, podobnie jak od strony północnej, znajdowało się kolejne dodatkowe wejście. Brak niestety jakichkolwiek materiałów ikonograficznych, które przedstawiają synagogę od strony południowej przy ul. Bóżniczej. Najprawdopodobniej dzięki temu, że od strony północnej istniało osobne wejście na piętro do części żeńskiej,

Ryc. 10. Olkusz, woj. małopolskie. Północno-zachodni narożnik synagogi – zbliżenie. Widoczny narożnik przedsionka (A) oraz zachodnia, główna ściana (B) budynku synagogi. Po lewej stronie w głębi widoczny negatyw ściany zachodniej głównej sali modlitewnej (C) (fot. D. Rozmus)

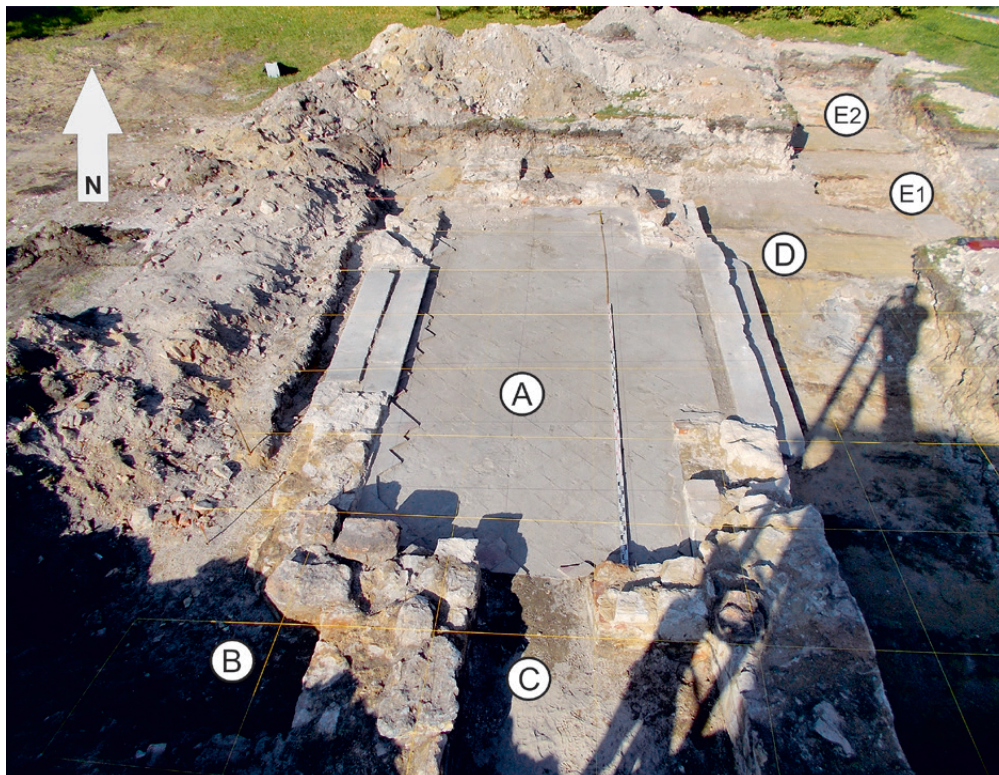
Fig. 10. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. North-western corner of the synagogue – a close up. A corner of the vestibule (A) and the western main wall of the synagogue (B). On the left, in the background, a negative of the western wall of the main prayer hall (C) (photo by D. Rozmus)

nie było osobnego przedsionka dla kobiet, jak to miało miejsce w synagodze w Oświęcimiu (Grupa 2006, 247-248).

Reasumując, podczas badań w 2017 r. odsłonięto przedsionek budynku synagogi o wymiarach ok. 640 cm (ściany S-N) na ok. 313 cm (ściany W-E) z wejściem głównym od strony zachodniej oraz fragment głównej sali synagogi. Zarówno do przedsionka, wyłożonego zapewne już w XX wieku białą-czerwonymi betonowymi płytkami o wymiarach 20×20 cm, jak i na poziom głównej sali synagogi, wchodziło się poprzez

dwustopniowe schody wykonane z tzw. *lastrico* (Ryc. 9, 10, 11). Podłoga nie zachowała się. Widoczne są tylko resztki szerokich na ok. 15 cm zbutwiałych legarów pod podłogę, rozmieszczone w odległości ok. 1 m metra od siebie. Przegniłe ślady drewnianych legarów uchwytnie są na poziom niwelacyjnym 369,0 m n.p.m. Jest to też poziom stropu piaszczystej podsypki nasypanej podczas stawiania nowej synagogi w XIX w. (Ryc. 5, 9, 12, 13, 14).

Szerokość ściany zachodniej głównej hali synagogi wynosi 90 cm (Ryc. 14). Od strony południowej zachował się fragment ściany głównej sali synagogi z resztkami

Ryc. 11. Olkusz, woj. małopolskie. Widok na cały odsłonięty przedsionek synagogi (A) oraz południowo-zachodni narożnik budynku (B). Widoczne wąskie przejście w kierunku południowym do ul. Bóźniczej (C). Po prawej stronie do stopni zejścia do sali synagogi dotykają resztki po drewnianych legarach pod podłogę głównej sali modlitewnej (D). W głębi po prawej stronie odsłonięte fragmenty muru obronnego, baszty (E1, E2) (fot. D. Rozmus)

Fig. 11. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. View of the entire unearthed vestibule (A) and the south-western corner of the building (B). A narrow passage (C) leading south, to Bóźnicza Street, can be seen. On the right, the remains of the wooden floor joists of the main prayer hall touch the entry steps (D). In the background, on the right, the unearthed fragments of the defensive wall and the tower (E1, E2) (photo by D. Rozmus)

Ryc. 12. Olkusz, woj. małopolskie. Na zdjęciu widoczne są przegnięte ślady drewnianych legarów (A) pod podłogę głównej sali modlitewnej, które są uchwytnie na poziomie 369,0 m n. p. m. Jest to też poziom stropu piaszczystej podsypki nasypanej podczas stawiania nowej synagogi w XIX w. Na zdjęciu widoczne jest też otynkowanie zachodniej ściany głównej sali synagogi (B). Fotografia wykonana została od strony południowej (fot D. Rozmus)

Fig. 12. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. The photograph shows traces of rotten wooden floor joists (A) of the main prayer hall, found at 369.0 m above sea level. This is also the level of the sand levelling base applied during the construction of the new synagogue in the 19th century. The plastering of the western wall of the main prayer hall is also visible (B). Photograph taken from the south (photo by D. Rozmus)

tynkowania (Ryc. 12). Na rycinie 8 widoczny jest legar z konstrukcji podłogi sali głównej synagogi, który dotyczy ściany czoła baszty, będącej równocześnie północną ścianą budynku. Dalszy przebieg murów obronnych w kierunku zachodnim nie jest widoczny, ale można sądzić, że odkryte ściany wejścia oraz ściana zachodnia hali głównej synagogi stoją na murze obronnym, który na tej wysokości (niw. 368,7 m n.p.m.) ma około 180-190 cm szerokości. Negatyw zachodniej ściany głównej hali synagogi w części północnej wykopu ma szerokość około 100 cm (Ryc. 9, 14). Inwentaryzacja odkrytych relikwów architektonicznych została umieszczona na planie geodezyjnym. Przedstawiono również usytuowanie odkrytych relikwów w stosunku do ulic Bóżniczej i Górniczej (Ryc. 3, 7, 14).

Posadzka w przedsionku zachowana jest na poziomie niwelacyjnym 369,4 m n.p.m., natomiast posadzka w głównej sali synagogi spoczywała na legarach umieszczonych na poziomie 369,0 m n.p.m. Główna ściana sali synagogi, usytuowana od północnej strony przedsionka, zachowała się tylko w postaci negatywu. Podczas badań w 2017 r. odsłonięto zachodnią partię ostatniej fazy istnienia bóżnicy, w tym dobrze zachowane schody wejścia do przedsionka oraz schody prowadzące do głównej hali synagogi. Szerokość schodów wynosiła 30-35 cm. Najniższy stopień schodów (*lastrico*) prowadzący do głównej sali synagogi znajduje się na głębokości 369,3 m n.p.m.

Badania archeologiczne przeprowadzone w 2017 r. miały charakter sondażowy. Dopiero szersze prace mogą odsłonić całość założenia synagogi, która, jak już powiedziano, miała najprawdopodobniej kształt kwadratu. Oczywiście można z dużym przybliżeniem określić rozmiary budynku (Ryc. 14). Widać też wyraźnie, że najmłodsza faza budowy powstawała, jak to można by obecnie określić, „sposobem gospodarczym”, skutkiem czego był chociażby brak dbałości o zachowanie jednokowej grubości ścian. Przedsionek łączy się od strony

południowej z główną zachodnią ścianą, natomiast nie można w chwili obecnej powiedzieć, czy wiąże się w taki sam sposób ze ścianą zachodnią na północ od głównego wejścia. Inwestycję realizowano wielofazowo, być może doraźnie modyfikując jej założenia (Ryc. 14).

Najprawdopodobniej najstarsza, XVI-wieczna, faza znajdowała się w obrębie baszty. Tylko przeprowadzenie badań w tym miejscu umożliwi prześledzenie najstarszych faz baszty „wbudowanej” w granicach synagogi.

■ UWAGI KOŃCOWE

Pozostałości murów bóżnicy odkryte podczas badań sondażowych zostały przykryte folią budowlaną, a następnie zasypane. Należy wierzyć, że zostaną przedsięwzięte kolejne badania archeologiczne (Rozmus 2018) oraz opracowany projekt utworzenia w tym miejscu rezerwatu archeologiczno-historycznego.

Relikty murów obronnych od strony ul. Górniczej można odsłaniać bez większych nakładów finansowych. W partii wschodniej przejścia (Ryc. 2), pomiędzy ulicami Górniczą i Bóżniczą a ulicą Floriańską (ulica Floriańska łączy ulicę Górniczą i równoległą do niej ulicę Bóżniczą, por. Ryc. 2, 3, 7), zachowały się w doskonałym stanie do

Ryc. 13. Olkusz, woj. małopolskie. Południowo-wschodnia partia odsłonięcia relikwów synagogi. Widoczne przejście do ul. Bóznicznej (A). W głębi po prawej stronie widoczny jest poziom współczesny ulicy Bóznicznej (B). Na pierwszym planie widać salę główną synagogi, otynkowaną ścianę zachodnią tej sali (C) oraz ślady po drewnianych legarach (D) pod podłogę. Na zdjęciu widoczne są również schody (E) prowadzące z głównej sali modlitewnej do usytuowanego na zachód od niej przedsionka (fot. D. Rozmus)

Fig. 13. Olkusz, Małopolskie Voivodeship. South-eastern part of the unearthed relics of the synagogue. A passageway to Bóznicza Street (A). In the background, on the right, the current level of Bóznicza (B). In the foreground, the main prayer hall of the synagogue, the plastered western wall of the sanctuary (C) and traces of the wooden joists (D). Stairs (E) leading from the main prayer hall to the vestibule situated to the west are also visible (photo by D. Rozmus)

wysokości ponad 2 m w stosunku do obecnego poziomu ul. Górniczej (por. schemat geodezyjny – Ryc. 14). Do prac, które trzeba wykonać należy eksploracja wnętrza baszty w celu zmniejszenia nacisku ziemi na mury baszty oraz zbadanie wcześniejszych faz zabudowy synagogi, być może z poziomem pierwotnym, pochodzącym z XVI wieku.

Mimo ograniczonego zakresu badań, jesteśmy w stanie dość dokładnie przedstawić ich wygląd i przygotować projekt ewentualnego rezerwatu archeologiczno-historycznego, obejmującego relikty synagogi i murów obronnych. Zabytki odkryte podczas badań (głównie ceramika) pochodzą z okresu od XVII do XX w. Ciekawym znaleziskiem jest zdobione motywem floralnym, wykonane z brązu okucie rękojeści noża, który może być narzędziem rytualnym używanym podczas obrzezania. Zabytek ten, po konserwacji, będzie przedmiotem osobnego studium.

W dokumentacji prac inwentaryzacji porozbiórkowej ruin synagogi z lat 50. XX w. zachował się rysunek portalu wejściowego. Nie jest jasne, czy ów portal powstał w XIX wieku jako stylizacja portalu renesansowego (w duchu modnych w tym czasie kierunków historyzujących), czy też jest on przeniesiony z wcześniejszego budynku bóżnicy po przebudowie w XIX w. (Ryc. 6). Niestety, nie wiemy, co stało się z tymi detalami architektonicznymi.

Ponad wspomnianym portalem, w ozdobionej na suficie bóżnicy obrazem usianego gwiazdami błękitnego nieba, zamieszczono, wedle relacji świadka tamtych

czasów, znamieny napis w języku hebrajskim: „Olkusz, stare miasto. Powstałe jeszcze przed nową Erą, nazywało się 'El-Kisz'. Nazwę tę dali Fenicjanie, którzy przyjeżdżali tutaj handlować srebrem oraz surowcem do glazurowania naczyń glinianych, wydobytych w tutejszych kopalniach”. Napis ten znany dzięki publikacji ocalałego z Holocaustu mieszkańca Olkusza, obywatela Izraela, Mosze Bergera (Berger 2005, 40; Berger 2017, 85).

Pomijając enigmatycznych Fenicjan (może jest to kwestia przydania splendoru starożytności Olkuszowi) inne informacje zawarte w tym napisie, dotyczące wczesnośredniowiecznego wydobycia i ekstrakcji rud srebra powiązanych z rudami ołowiu i używania gleyty (tlenku ołowiu) do szkliwienia naczyń, są prawdziwe (Rozmus 2004, 301-315; Bodnar *et al.* 2006; Boroń, Rozmus 2014, 51-60; Rozmus 2014; Rozmus *et al.* 2014; Garbacz-Klempka, Rozmus 2015, 17-20; Rozmus, Garbacz-Klempka 2017, 261-285).

Związki Olkusza z osadnictwem żydowskim są jeszcze starsze i wykraczają poza wiek XVI. Być może sięgają XI stulecia, co mogą potwierdzać słowa piszącego wówczas żydowskiego mędrca Rasziego (akr. od Rabi Szłomo Icchaki, zm. w 1105 roku): „Ha-'Elqoši – jest to miasto w państwie BLWWNJH, które należy do ziemi Izraela, choć leży poza granicami ziemi Izraela. I wiedz, że są tam rudy złota, srebra...” (Pytel 1970, 171-177; Rozmus 2002, 97-132).

W datowanym na początek XIV w. (przed rokiem 1317) przez Bożenę Wyrozumską, najstarszym znanym

- Garbacz-Klempka A., Rozmus D. 2015. The "Metallurgist Hoard". Silver and Lead Smelting in the Early Medieval Poland. *Archives of Foundry Engineering* 1(15), 17-20.
- Grupa M. 2006. Badania archeologiczne na terenie Wielkiej synagogi w Oświęcimiu, woj. Małopolskie. W: E. Tomczak (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003–2004*. Katowice: Centrum Kultury Górnego Śląska, 244-255.
- Kiryk F., Kołodziejczyk R. (red.) 1978. *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego* 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Niemiec D. 2016. Średniowieczna geneza Starej Synagogi z krakowskiego Kazimierza. W: E. Długosz, E. Duda, A. Jodłowiec-Dziedzic, D. Niemiec, *Ostoja tradycji*. Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 15-48.
- Myszka M. 1981. Starsze etapy rozwoju przestrzennego Olkusza w świetle wyników badań archeologicznych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 29/3, 281-291.
- Pierzak J., Rozmus D. 1998. Średniowieczne mury miejskie w Olkuszu w świetle badań wykopaliskowych. W: E. Tomczak (red.), *Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1993-1994*. Katowice: Centrum Kultury Górnego Śląska, 162-166.
- Pytel R. 1970. Wzmianka o Olkuszu oraz o kopalniach złota, srebra i soli w Polsce z XI wieku. *Slavia Antiqua* 17, 171-177.
- Roś J., Rozmus D. 2010. Średniowieczne fortyfikacje miejskie Olkusza – zagadnienia archeologiczne i konserwatorskie. *Ilcusiana* 2, 7-13.
- Rozmus D. 2002. Czy Olkusz ma coś wspólnego z biblijnym Ha-Elqoś? *Slavia Antiqua* 43, 97-132.
- Rozmus D. 2004. Wczesnośredniowieczne zagłębienie metalurgii srebra i ołowiu. W: D. Ablamowicz, M. Furmanek, M. Michnik (red.), *Początki i rozwój miast Górnego Śląska w świetle badań interdyscyplinarnych (= Seria Monograficzna – Muzeum w Gliwicach 10)*. Gliwice: Muzeum w Gliwicach, 301-315.
- Rozmus D. 2014. *Wczesnośredniowieczne zagłębienie hutnictwa srebra i ołowiu na obszarach obecnego pogranicza Śląska i Małopolski (2 połowa XI–XII /XIII w.)*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Rozmus D. 2016. Półbaszta żuradzka – wstępne ustalenia. *Ilkusiana* 14, 26-33.
- Rozmus D. 2018. Otwarte muzeum. Relikty olkuskich murów obronnych i synagogi jako pomniki pamięci. W: D. Rozmus, I. Gredka-Ligarska, A. Rogacka-Łukasik (red.), *Muzea – Teoria i praktyka. Być, albo nie być we współczesnym świecie*. Sosnowiec: , 119-128.
- Rozmus D., Garbacz-Klempka A. 2017. Wczesnośredniowieczna ceramika szkliona z Dąbrowy Górniczej – Łośnia i innych stanowisk archeologicznych związanych z metalurgią srebra i ołowiu – wybrane zagadnienia. W: S. Siemianowska, P. Rzeźnik, K. Chrzan (red.), *Ceramika i szkło w archeologii i konserwacji*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Akademia Sztuk Pięknych im. Eugeniusza Gepperta, 261-285.
- Widawski J. 1973. *Olkusz – miasto książęce (królewskie) w ziemi krakowskiej. Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*. Warszawa, 319-327.
- Wyrozumska B. 1959. Fragmenty najstarszej księgi miejskiej Olkusza. *Małopolskie Studia Historyczne* 2/1, 49-57.
- Ziąbka L., Wyczółkowski D., Kędziński A. 2014. Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych na skwerze Rozmark w Kaliszu. *Rocznik Kaliski* 40, 213-226.

Summary

Dariusz Rozmus

Olkusz synagogue – results of the 2017 preliminary archaeological excavations

In 2017, archaeological excavations were carried out in Olkusz to investigate the course and state of preservation of the defensive walls. Well-preserved remains of defensive walls and an embedded tower were discovered. The defensive walls and the tower walls are approx. 2 m wide. The synagogue was extended over the top of the walls and the adjoining square in the 19th century. The oldest records mentioning this building

come from the 16th century. Historical sources indicate that in the first phase of its existence the synagogue was contained inside the medieval tower. During its extension in the 19th century, the northern wall of the synagogue was erected upon the northern side of the tower and plastered together with the tower walls. To the north, there was a side entrance leading to the first floor, which was situated above a vestibule paved with red and white tiles. On the first floor, there was the women's section of the synagogue. The main entrance and the main vestibule, accessible from the west, were also unearthed.